

HAJDÚ ZOLTÁN*

**ÚJ TÉRKÖZÖSSÉGI KATEGÓRIÁK KERESÉSE MAGYARORSZÁGON
A II. VILÁGHÁBORÚ BEFEJEZÉSÉNEK ÉS AZ ÚJJÁRENDEZŐDÉS
MEGINDULÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN, 1944–1947****

*SEARCHING NEW CATEGORIES OF SPATIAL COMMUNITY IN HUNGARY
AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR AND AT THE BEGINNING
OF NEW REARRANGEMENT*

ABSTRACT

At the end of the World War II the representatives of Hungarian sciences (historians, geographers, economists, cartographers etc.) were started new “objective” spatial categories (Middle Danube Basin, Central Europe, Danubelandscape, Carpatian Basin) for peoples living together between Germany and the Soviet Union. The main elements of these researches were: how to reach “independence” of these peoples and countries, and on the other hands how to guarantee of interest of Hungarians in the framework of new situation. Most of the authors in there analyses and publications were „idealists”. The new rearrangement of the wide territory were dominated by Soviet influences, without real independences of smaller peoples and countries.

1. Bevezetés

Az államterületek, az államhatárok gyakori változása és a fennálló államhatárok sokszor vitatott jellege Közép-Európa, s benne a Kárpát-medence, egyik történeti, gazdasági, társadalmi sajátossága volt mindenkor, s több országban, egyes társadalmi csoportok számára az egyik, általában rejtett politikai probléma maradt.

Az államhatárok az elkülönülés, az el- és bezárkózás, a szembenállás, valamint a sokoldalú államközi, regionális és határon átnyúló településközi együttműködés lehetőségeit egyaránt magukban hordják. A mindenkori biztonsági, politikai, gazdasági célok és érdekek határozták meg történetileg, hogy a lehetséges „kínálatból” mely elemek, vonatkozások erősödtek fel.

Az államhatárok történeti és XX. századi változása kifejezte az egymás mellett élő államok mindenkori hatalmi állását, pozícióját, területi törekvéseit. A határ sokféle (gazdasági, katonai, politikai) elemet hordozott, ill. kölcsönhatásait szintetizálta a mindenkori feltételeknek és értékeknek megfelelően.

Ez az alaphelyzet azt jelenti, hogy Közép-Európában egy-egy területhez több államnak, illetve népnek van történeti, érzelmi és politikai viszonyulása. Történetileg az is nyilvánvalóvá vált az itt élő népek számára, hogy a többször ismétlődő, erőszakos területátrendezések nem oldották meg sem az egymás közötti, sem pedig a határtérségek népességének legalapvetőbb problémáit.

* Prof. Dr. Hajdú Zoltán, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

** Készült az Európai Unió FP7 kutatási keretprogram EUBORDERLANDSCAPE project támogatásával.

A két világháború között Magyarország és szomszédjai között sokféle feszültség alakult ki az I. világháborút lezáró békeszerződések területi rendelkezései bázisán, az ország határai új, szakaszonként differenciált tartalmat kaptak. A II. világháború előtt és alatt a trianoni határvonalban csak a magyar–osztrák határszakaszon nem következtek be változások (Ausztria bekebelezése Németországba lényegi tartalmi változást hozott, de nem járt az államhatár mozgásával), minden más lényegileg változott. Az újabb háborús magyar vereség következtében elvesztek az ország-gyarapodások területi eredményei, s a II. világháborút lezáró párizsi békeszerződés (1947) a „Pozsonyi hídfő” három községének elcsatolásával ismét rögzítette a korábbi trianoni kereteket.

A háború után a térség egésze szovjet katonai megszállás alá került. A kialakuló, majd külső és belső viszonyrendszerében formálódó „szocialista táboron belüli határok” funkciói is nagy átalakulásokon mentek át.

A magyar tudomány képviselői többségükben úgy látták, hogy nem az országokat, hanem a több közösség számára elfogadható, „objektívnek tekinthető” tájakat kell az együttműködés alapjainak megnevezni.

A magyar társadalom, a magyar tudományos és politikai élet egyaránt kereste a háború utolsó szakaszától (Németország és szövetségesei biztos vereségének a tudatában) és közvetlenül a háború után (amikor még nem vált egyértelművé a szovjet megszállási zóna beintegrálódása a szovjet hatalmi térbe) az új, kisállami térközösség(ek) megteremtésének a lehetőségeit. A folyamatban a történelmi elemek domináltak, másodlagos szerepet kaptak a földrajzi tényezők, s harmadlagosnak tekinthetjük az éppen aktuálisan kialakult „egymás mellett, illetve együtt élő népek” akaratának befolyásoló hatását. A történészek, földrajzok, közgazdászok stb. nem fejlesztési stratégiákban, koncepciókban, programokban stb. gondolkodtak elsősorban (bár a közlekedési hálózatok és feltételek javítása érdekében az is megjelent), hanem a „közös boldogulás” lehetőségeinek a feltárásában.

A múlt annyiban határozta meg a különböző képzettségű szerzők törekvéseit, hogy a térközösségi keretek formálásában kiemelt szerepet tulajdonítottak a centrális elhelyezkedésű Magyarországnak. A kor szereplői realistikák voltak annyiban, hogy nem gondolkodtak a vereség állapotában „vezető magyar szerepről”, de minden koncepció mögött ott húzódott az a megfontolás, hogy valamilyen módon biztosítani kell az új feltételek között is a magyarság érdekeit.

2. A különböző térkategóriák megfogalmazása és az együttélési lehetőségek mérlegelése

Magyarország története a XX. század első felében lényegében véve leírható a háborús konfliktusok, s az őket lezáró békeszerződések területi rendezések, átrendezések történetével. Az ország államterülete szinte pulzált 1920–1947 között. 1920–1938 között a trianoni békeszerződés területi határozatai nyomán sok szempontból lebénult az ország. 1938–1941 között minden év új területi gyarapodást hozott, amelyek az újabb világháborús vereséggel semmivé foszlottak, sőt 1947-ben a „Pozsonyi-hídfő” területével tovább csökkent a trianoni Magyarország területe.

1944 végén már minden magyar gondolkodó tisztában lehetett az újabb háborús vereséggel, s a kiutat az együttműködés, s nem a konfliktusgenerálás irányába kezdte el keresni. Többféle területi kategória (Közép-Duna-medence, Kárpát-medence, Dunatáj, Dunavidek, Balkán, Belső-Európa, Kelet-Közép-Európa, Kelet-Európa) jelent meg az együttélés új lehetőségeinek mérlegelésekor. Valamilyen módon mindegyik térközösségi kategória megfogalmazása mögött ott volt az alapkérdés, hogyan lehetséges a magyarság beilleszkedése az új hatalmi és területi konstellációba. A felvetődött potenciális térközösségi kategóriák közül néhány bemutatására vállalkozunk.

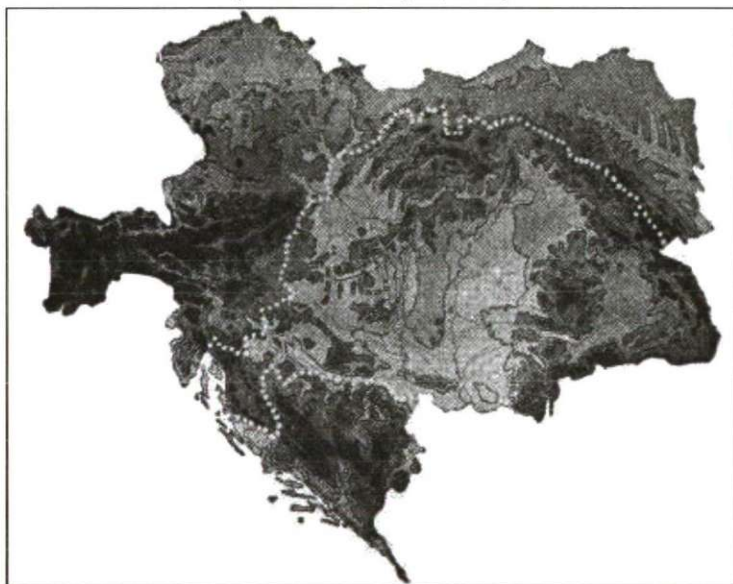
2.1. A Közép-Duna medence

Kronológiai szempontból kiinduló pontnak Jócsik Lajos¹ 1944-ben megjelent monográfiáját kell tekintenünk.² Jócsik a németek és szövetségeseik (így Magyarországé is) háborús vereségének már szinte biztos tudatában kezdte meg újragondolni Magyarország helyzetét, térközösségi lehetőségeit. Jócsik úgy fogalmazott, hogy: „Ma az eső utáni gomba módján születnek a tervek, amelyek éppen vidékünket, a Közép-Duna medencéjének a sorsát készülnek újra elrendezni.”³ A magyarságnak részt kell vállalnia a Közép-Duna medence ügyeinek, fejlesztési lehetőségeinek a felmérésében, mégpedig saját érdekei, illetve az együttműködés lehetőségeinek az alakítása miatt.

A Jócsik által megfogalmazott Közép-Duna medence (1. ábra) nem a hidrológiai értelemben vett 445 ezer km² területű vízrajzi egység, nem esett teljesen egybe az 1918 előtti történelmi Magyarországgal sem, (mintegy 300 ezer km² nagyságú medencéről beszélt) de az elemzés során a legtöbb tekintetben arra asszociált, illetve azt tekintette valamilyen módon együttélési, sőt fejlesztési keretnek.

1. ábra. A Közép-Duna medencéje az északi Dunamedence egy részével (Jócsik Lajos szerint, 1944)

Figure 1. Middle Danube Basin with one part of the Northern Danube Basin (after Jócsik Lajos, 1944)

A Közép-Duna-medence meghatározó történelmi sajátossága, hogy szinte egész történelmi fejlődése során strukturális ütköző terület volt a „keleti és a nyugati imperializmusok között”. A nagyhatalmi szereplők változtak, de a Közép-Duna medence nem tudta megerősíteni közöttük hatalmi pozícióját. A történelmi folyamatok eredményeként: „Ennek a vidéknek a sorsa a labda sorsa lett, amelyet rajta kívül álló erők adnak kézről-kézre”⁴

1933-tól a Közép-Duna medence, majd fokozatosan az egész Duna-völgy német befolyás alá került. Az egész régió „Németország növekvő hatása” alá rendelődt. A nyugati kapcsolatok teljesen megszűntek, a „nyugati imperializmusok kiszorultak a térségből”. Magyarország és a régió egésze felfűződött a német hatalmi, katonai és fogyasztási igé-

nyeknek megfelelően Németországra. A háború végén Németország már katonai jelenlétel, sőt direkt megszállással kívánta és tudta csak biztosítani pozícióit.

Jócsik jelentős részt szentelt Szlovákia kérdésének. A független Szlovákia létrejöttét egyértelműen a német hatalmi érdekek érvényesülésének tekintette Jócsik. Az „Új állam születik a medencében”⁵ fejezet alapkérdése, hogy milyen erők érvényesülhetnek a Közép-Duna-medencében a megváltozott nemzetközi hatalmi környezetben. A független szlovák állam legfőbb garantálója Németország, s Szlovákia minden fontos kapcsolatrendszerét abba az irányba építi. Meg kell győzni Szlovákia politikai, gazdasági elitjét arról, hogy függetlenségét semmi sem fenyegeti Magyarország felől, s így kapcsolatrendszere természetes irányba, a medenceközpont felé fordulhat.

A Dunához való viszony szempontjából a kötet legfontosabb fejezete a „Mérleg és perspektíva”.⁶ Jócsik úgy látta, hogy a Közép-Duna medence életében két erő dolgozik – a) politikai térfelosztás szempontjából a medence atomizálódott, b) a politikai atomizálódás gazdasági tekintetben is atomizálta a medence területét – egymás ellen.

A politikai atomizálódást szinte szükségszerűségként fogadta el (mind a nagy, mind pedig a kis népeknek joguk van az önálló nemzeti életre), ugyanakkor úgy látta, hogy a gazdasági atomizálódás nem szükségszerű, hanem együttműködéssel fenn lehetne tartani a medence egységét. Jócsik szerint nem politikai-területi uralomban, hanem gazdasági együttműködésben kell gondolkodni a medencében.

Ha nem is lehet a kis népek konföderációját szükségszerűnek tekinteni, de a föderalizálódás lehetőségeit nyitva kell hagyni. Az együtt élő népek közös akaratából „...létrejöhethet a Duna-völgyében egy olyan egység, amely a nagyhatalmi blokkokat mindig ellensúlyozhatná”.⁷ A szerző nagyon optimista akkor, amikor a németek veresége előestéjén úgy látja, hogy: „...hogya a dunai népek akarnák, megoldhatnák a legnagyobbat: megtisztítását a külső nagyhatalmi ellentétektől, hogy öncélúan és szabadon fejlődhessenek.”⁸ Ebben optimistának bizonyult Jócsik, a realpolitika és a nagyhatalmi érdek túllépett a kis dunai országok és népek érdekein.

A szerző nem írta le a Szovjetunió nevét a jövőt érintő elemzésekben (1944-ben jelent meg a kötet!), de egyértelmű, hogy minden utalása a szovjet hatalmi állás növekedésére vonatkozik. Jócsik az európai baloldal, illetve a csehszlovák demokrácia neveltje, nem lelkesedik a szovjet diktatúra lehetőségét látva.

2.2. Közép-Európa

Közép-Európa kérdésköre először 1916-ban került a magyar társadalmi, politikai és tudományos érdeklődés előterébe. Friedrich Naumann (1860–1919) „Mitteleuropa” kötetének megjelenése után a magyar liberális értelmiség átfogó vitát kezdeményezett a kérdéskorról.⁹ Nem jutottak közös nevezőre, de lényegében a fogalom minden problematikáját körüljárták.

Közép-Európa fogalma és területi kiterjedése nem vált általánosan elismertté sem a magyar földrajztudományban, sem pedig a magyar társadalomban a két világháború között. Halász Albert (1890–1945) atlaszszorozatában az I. világháború utáni békeszerződések eredményeként létrejött kisállami zónát tekintette Közép-Európának.¹⁰ A német anyanyelvű és jelentős részben német tudományos képzésben részesült Prinz Gyula (1882–1973) a német tudomány „üvegházi termése”-ként kezelte az új fogalmat, s nem tartotta szerencsésnek a magyarországi használatát, s különösen nem a Magyarországra való alkalmazását. Prinz Magyarországot egyértelműen Dél-Európa részeként kezelte a leggyakrabban.

Mások, így az erdélyi (Nagyszeben) születésű Rónai András¹¹ – aki Teleki Pál tanítványa, munkatársa, követője, s 1941 után emlékének hiteles őrzője, munkásságának jelentős részben folytatója volt – úgy vélte, hogy a Közép-Európa fogalom alkalmas a valódi föld-

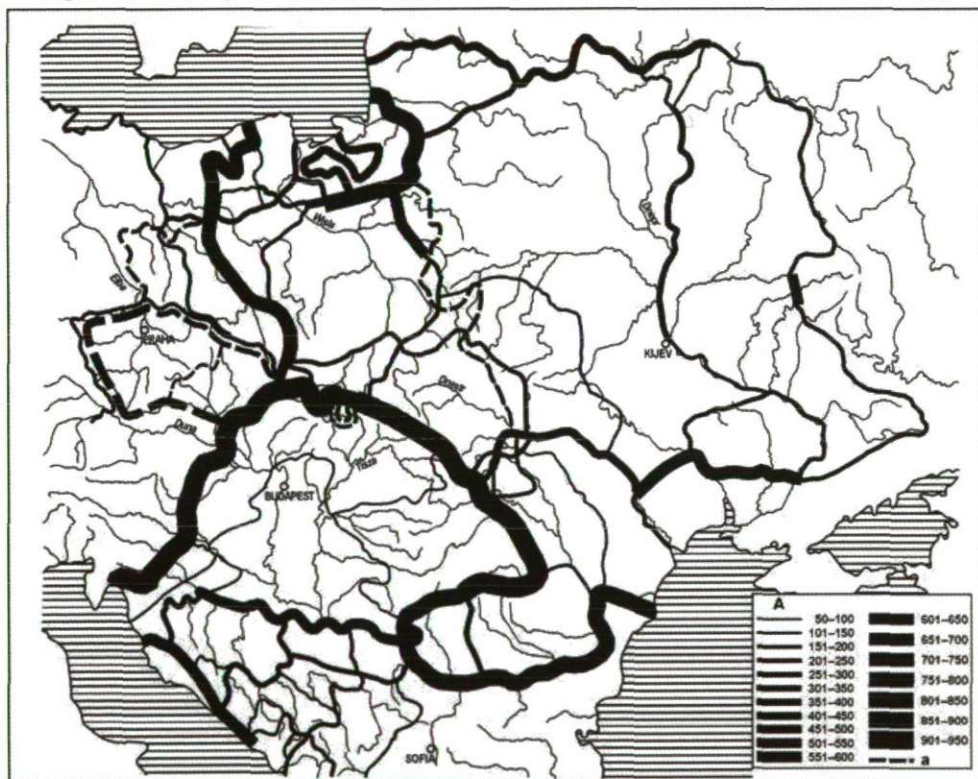
rajzi sajátosságok megragadására, s benne Magyarország helyzetének és környezetének elemzésére.

Az általa irányított Államtudományi Intézet két évtizedes tudományos munkájának eredményei testesültek meg a Közép-Európa atlaszban.¹² Nem véletlen, hogy Rónai a háborús viszonyok között is elengedhetetlen szükségét érezte a munka befejezésének és az atlasz elkészítésének. (A bekerített Budapestről Balatonfüredre menekülve is folytatták az atlasz szerkesztésének munkálatait.) Valójában már a háború utáni béketárgyalásokra készült a nagy jelentőségű munka.

A Közép-Európa atlasz a maga korrekt adatfeldolgozásaival és politikai földrajzi lapjaival, külön kiemelnék a több változatban is elkészült közép-európai határállandósági térképet (2. ábra). Korrekt adatfeldolgozásával és precíz ábrázolásaival Rónai munkássága kiemelkedett a korszak politikai kartográfiajának köréből.

2. ábra. Közép-Európa határállandósági térképe (Rónai András szerint, 1945)

Figure 2. Stability of state boundaries in Central Europe (after Rónai András, 1945)

Az atlasz tragikus történelmi viszonyok között készült, de a szerzők nem voltak hajlandók a napi politikai kérdéseket publicisztikai jelleggel tárgyalni. Olyan korrekt adatbázist megjelenítő munkát kívántak végezni, amelyet az együtt élő népek mindegyike eredményesen tud használni.

A világháború utáni időszakban részt vett a béketárgyalások előkészítésében, de nem vált ezeknek a munkáknak meghatározó személyiségévé. Rónai bekapcsolódott a „Dunatáj Munkaközösség” tevékenységébe. A „Dunatáj” kötetek szerkesztőjeként Radisics Elemér az előszóban azt emelte ki, hogy: „Rónai András földrajzpolitikai tanulmányaival és adataival járult hozzá anyagunk kiegészítéséhez...”,¹³ de ha részleteiben megvizsgáljuk a há-

rom kötetet, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy tartalmilag rendkívül jelentős Rónai szerepe a munkában, a térképek jelentős része a Közép-Európa atlaszból származik, s több új, a térséget bemutató térképnek ő a szerkesztője. A világháború után „kényessé váltak” a korábbi térkategóriák, s ezt mint politikai földrajzos, Rónai is érzékelte. Világosan látta, hogy az adott viszonyok között Közép-Európa Magyarország tekintetében nem jelenhet meg „hivatalosan”. A „Dunatáj” fogalma, térbeli tartalma részben új módon vetődött fel Rónai számára.

A Dunatáj Munkaközösségben való részvétele azért jelentős, mert egyértelműen bizonyította, hogy Rónai az új feltételek között is képes a korrekt tudományos elemzésre, másrészt együtt tud működni különböző politikai meggyőződésű emberekkel.

1947 elején Rónai Párizsban tartózkodott, de nem válhatott már a magyar békedelegáció igazi szakértőjévé, mert időközben a békeszerződés kérdései eldőltek. Rónai lehetőséget és biztatást kapott arra, hogy maradjon ott, de sem képes, sem pedig hajlandó nem volt elhagyni Magyarországot. Saját életútjával példát mutatott a várható nehézségek vállalásában.

1947-ben még összefoglalta a változó és átalakuló Közép-Európa politikai földrajzi és területi problematikáját (Rónai 1947), Ennek a rövid tanulmánynak az a jelentősége, hogy kiélezett politikai viszonyok között ismét meg tudta őrizni korrektségre törekvő, elemző alapállását.

Világosan megfogalmazza a „Kelet” és a „Nyugat” közötti politikai térfejlődési különbségeket. Nyugaton is gyakori volt történetileg a „határharc”, de a keleti területeken ez még inkább alapvetőnek tekinthető.

A történeti területi változásokat bemutató elemzése és térképe (a német, az orosz és az ozmán birodalmak legmesszibb kiterjedése Közép-Európa területén, a XX. század elejéig) jelezte, hogy a térség kisebb lélekszámú népeinek sok szempontból azonos kihívásokkal kellett folyamatosan szembenézniük.

Történeti és politikai földrajzi alapkérdésként fogalmazta meg, hogy: „A természetes táji keretek és az etnikai viszonyok diszharmonijából fakad a cseh–német probléma, a magyar–szlovák, és a magyar–román probléma”.¹⁴

Az egyes országok, etnikumok szintjén megjelenő elemzése az adatszerűsége törekvők, a tanulmányban nincs egyetlen sértőnek tekinthető megjegyzés sem. A térség közös problémáit bemutató térképei (például a kisállamok fővárosainak periférikus helyzetét szemléltető térképe) azt jelzik, hogy egyetlen közösség, állam sem tudja önmaga problémáit megoldani a többiekkel való együttműködés nélkül.

2.3. A Dunatáj

A „Dunatáj Munkaközösség” közvetlenül a világháború után alakult, célja az volt, hogy hozzájáruljon a világháború alatt és után kialakult tragédiák feloldásához, s bekapcsolódjon a készülő békeszerződés magyar álláspontjának a kialakításába. A munkaközösség mozgatója Radisics Elemér politikai gondolkodó,¹⁵ újságíró, lapkiadó- és szerkesztő, külpolitikai elemző volt. A Dunatáj címen megjelentetett, általa szerkesztett hatalmas, három kötetes munka¹⁶ a külügyminisztériumi tevékenysége alatt született meg, de közvetlenül a Külügyminisztérium semmilyen módon sem jelenik meg a feldolgozással kapcsolatban. (Ugyanakkor feltételezhető, hogy a kötetek készítésekor egyes területeken a szerzők jelentős mértékben támaszkodhattak a Külügyminisztérium adataira, hiszen folyt a béketárgyalásokra való felkészülés.)

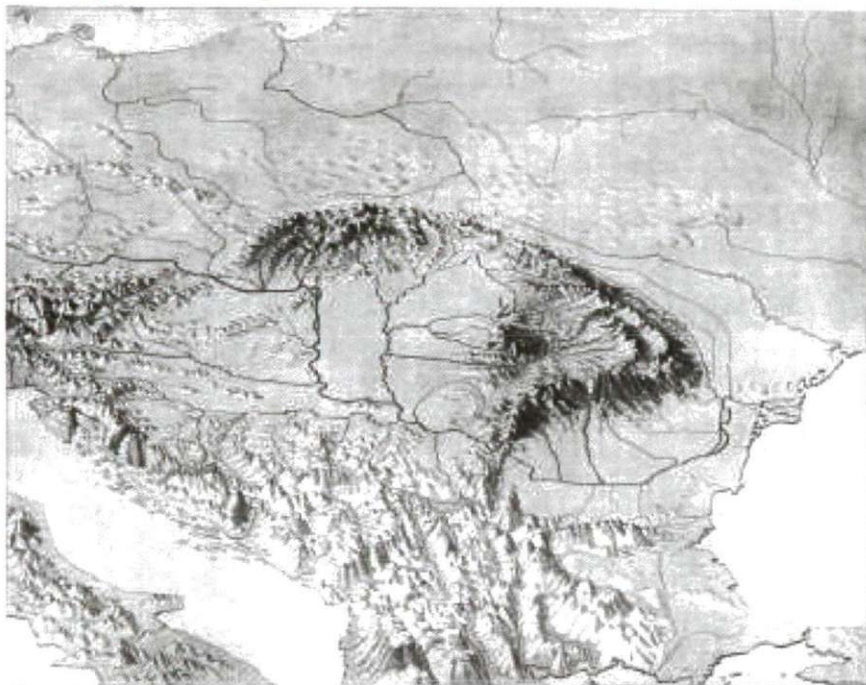
A kötetek szerzői között a kor kiemelkedő magyar történészeit, geográfusait, közgazdászait, szociológusait, statisztikusait stb. találjuk. Az egyes anyagok szerzőit nem tüntették

fel pontosan, mert a kötet nem egyéni véleményeket, hanem a „Dunatáj Munkaközösség” közös álláspontját fejezik ki.

A szerzők nem hagynak kétséget a kutatási terület lehatárolását (3. ábra) illetően. „Az európai szárazföld közepe a Dunatáj, azaz a Kárpát-medence és annak környéke”.¹⁷ A Kárpát-medence nem elszigetelten jelenik meg, hanem: „Belső-Európa” része, mely a történelmi fejlődésében, művelődésében, gazdálkodásában és társadalmi szerkezetében számos közös vonást tartalmaz. A Kárpát-medence és környéke csaknem mértani közepe Belső-Európának.

3. ábra. A Dunatáj földrajzi lehatárolása, (Rónai András szerint 1946)

Figure 3. Territory of Danubelandscape (after Rónai András, 1946)

Belső-Európa szinte minden tekintetben (népsűrűség, települési rend- és hálózat, nyelvek, nemzetiségek, vallások, műveltségi szint, a mezőgazdaság színvonala, az iparosodás foka stb.) átmenetet, keveredést, egymásra-hatást mutat a nyugat-európai és kelet-európai részek között, valamint Észak-Európa és Dél-Európa között.

A szerzők igazi gondja az, hogy: „Az újabb földrajzi és politikai irodalom mégsem használja erre a területre a Közép-Európa elnevezést, hanem Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa, és egyéb neveket használ.”

A Dunatáj országai (Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia) között is számottevő különbségek vannak, de mégis együttesként, sőt területi együttesként lehet felfogni őket.

A Dunatáj objektívnek tekintett alapja elsősorban földrajzi jellegű (Rónai András, Közép-Európa atlasza jelenik meg elsősorban mögöttes tudományos háttérként, de a kötet szerzői maguk is készítették eredeti térképeket).

Az elemzések kiinduló bázisa demográfiai jellegű. A kötet a népesség, népmozgalom¹⁸ áttekintésére, az alapstruktúrák összehasonlító bemutatására vállalkozik. A statisztikai folyamatlemezések részletesen mutatják a térség népességének demográfiai jellemzőit. A népesség problematikájának feldolgozása magában foglalja a népesség tömörülési (tele-

pülési viszonyainak a jellemzését is. A települési viszonyok országokként jelentős eltéréseket, területi, illetve nemzeti sajátosságokat mutatnak. A városok és falvak az adott ország fejlődésének megfelelően formálódtak. A városi népesség aránya jelentős eltéréseket mutat. Ausztria és Csehszlovákia pozíciója a legjobb e tekintetben.

A térképek, táblázatok alapvetően hat országot mutatnak be, elemeznek, de egy részükön dunatáji országként jelenik meg Albánia is, így hét országot jelenítenek meg egyes vonatkozásokban. A hat ország együttesen nem csak „Dunatáj” kategóriaként jelenik meg, hanem a „dunai államok” összefoglaló név alatt is. (Ebből az is következik, hogy a kötet szerzői tudatosan nem tekintik dunai államnak a megvert és többhatalmi megszállás alá került Németországot. Ugyanúgy nem gondolják, hogy a Szovjetunió dunai állam lenne.

A terület egyik legfontosabb történelmi és egyben recens kérdés-komplexumaként jelenik meg a „Dunatáj nyelvi alkata”.¹⁹ A nyelvemzeti kérdések vizsgálata és elemzése során kerülnek azokat az elemeket, amelyek korábban összekülönbözésekre adtak alapot.

A „Dunatáj irodalmi fejlődése”²⁰ fejezet egyrészt annak illusztrálására született meg, hogy az együttélő népek irodalmi kölcsönösen hatottak egymásra, s ha nem is direkt módon megfogalmazva, de felvetődik a „dunatáji identitás” kérdésköre a szépirodalmon keresztül. A Duna nem csak minden érintett nép irodalmában, hanem teljes népi kultúrájában is kiemelkedő helyet foglal el.

A „Magyar nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében (1790–1918)” fejezet egy kicsit szervesen jelenik meg a kötetben.²¹ A hatalmas terjedelmű rész inkább a béke-előkészítés területén érvényesült volna jobban, mert a többi ország ilyen jellegű szabályozási kísérleteit érdemben nem tárgyalták a szerzők.

A „Nemzetiségi statisztika”²² az országok talán legkényesebb közös ügyeként fogalmazható meg. A dunavölgyi népek között lélekszámban legnagyobb a román (14 millió fő), majd a magyar következik (12,7 millió fő). A szerbek 7, a horvátok 3,5, a szlovének 1,3 millió lakosával a délszlávok együtt 12 millió fő körül lehetnek. A csehek 7, a szlovákoké 2,6 millió, így együttesen a 10 millió főt közelítik. (Ezen összegzés keretében nem foglalkoztak a németekkel.)

A „Pártalakulások” bemutatása²³ révén az olvasó közönség képet kaphat arról, hogy a társadalmi, gazdasági stb. sajátosságok és hasonlóságok bázisán megfogalmazhatóak közös folyamatok a politikai szerveződések területén is. Teljes azonosságról nem lehet beszélni, de minden közösség át tudja látni a többiek struktúráját e tekintetben is.

A „Mezőgazdasági termelés” jellemzése, bemutatása közös problémák bázisán tárgyszerű, de jelentőségéhez képest viszonylag rövid.²⁴ A terület már elég nagy ahhoz, hogy nem csak történelmi összefüggések, gazdasági, társadalmi elemek, de természetföldrajzi összetevők is megjelenjenek a mezőgazdaság területi struktúrájában.

A „Bányászat-kohászat” területi áttekintése megalapozott, statisztikai szempontból korrekt.²⁵ Többször megfogalmazódik a „nyugatról kelet felé való iparosodási lejtő”, vagyis, hogy Csehország és Ausztria iparilag magasan fejlett a többiekhez képest.

Az „Energia-gazdálkodás”,²⁶ az „Iparpolitika”,²⁷ az „Ipar”²⁸ feldolgozása klasszikus gazdaságföldrajzi módszerekkel történik. Az egyes fejezetekben a szerzők kísérletet tesznek a „természetes egymásra utaltság” érzékeltetésére, s mintegy javasolják a jövőt illetően az együttműködés tudatos szervezését és elmélyítését.

Az „Ipari koncentráció és decentralizáció”²⁹ valójában a világháború, a mindenütt megjelenő tudatos állami beavatkozás hatásainak rövid összefoglalása.

Ha az I. kötetet kritikai megközelítésben tekintjük át, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az egyes részek csak részlegesen kapcsolódnak egymáshoz, logikai törések vannak a szerkezetben.

A területi folyamatok, mindenekelőtt gazdasági és államosodási szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír a II. kötet.³⁰ A kötet lényegében a pénzügyek (az országok nemzet-

közi hitelügyének alakulása, a pénzügyek, a biztosítási ügy) mellett tárgyalja a külkereskedelmet, a szövethetesi élet fejlődésének kérdéskörét.

A szerzők sajátos módon fogalmazták meg a Dunatáj országainak „hatalom- és hitelpolitikai sorsközösség” tartalmát. A XX. század mindkét világháborúja közös tragédiája ezeknek az országoknak, függetlenül attól, hogy a nyertesek, avagy a vesztesek oldalán fejezték be. „A negyvenes évek világkonfliktusában végül együtt szenvedtek a német imperializmus módszereitől, együtt voltak kénytelenek a kizsákmányolást eltűrni, együtt pusztította életüket és javaikat a német támadás és együtt voltak hadszíntér és tápterület a német támadást elsöprő szovjet orosz felszabadító hadjárat idején.”³¹

Az infrastrukturális alrendszerek közül a közlekedésnek kiemelt figyelmet szentelnek a szerzők. A gyakori államterületi változások miatt szinte folyamatosan újraértékelődtek a közlekedési hálózatok. A közlekedési hálózatok egybekapcsolása teremtheti meg a szorosabb együttműködés lehetőségeit. A kapcsolattartásban, különösen a teherszállításban, kiemelkedő szerepet játszik a Duna.

Kicsit talán meglepő, hogy a háború után közvetlenül megjelenik az idegenforgalom folyamatainak az elemzése és bemutatása. Az idegenforgalom elemzése sajátos területi megfogalmazással indul: „Idegenforgalmi adottságok szempontjából Délkelet-Európa különösen jó terület”.³² Az idegenforgalom jelentősége Ausztriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Magyarországon volt érzékelhető a két világháború közötti időszakban.

Logikailag megtöri a kötet szerkezetét az „időszaki sajtó” történetének az összefoglalása.³³ Abból a szempontból elfogadható a részletes elemzés, hogy az időszaki sajtó megjelenése egybekapcsolódott a nyomdák tömegesedésével, s a sajtó az innovációk terjesztésének hordozójaként is szerepelt.

A részletes regionális elemzésben a Magyarországgal „szomszédos államok ismertetése” (Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) jelenik meg. A kötet szerzői 1946-ban még nem tekintik Magyarországot szomszédjának a Szovjetuniót. Úgy vélik, hogy Kárpátalja területi hovatartozása még nem tisztázott végérvényesen. (A kötet első térképén a Szovjetunió már Magyarország szomszédjaként szerepel.)

A kötet térképmelléklet anyaga mind a történeti, mind pedig a recens folyamatokat illetően rendkívül gazdag.

A kötet statisztikai adatbázisa lényegében a két világháború közötti időszakot fogták át, tehát inkább történeti struktúrát, semmint a II. világháború utáni időszakot. Ennek ellenére mind a folyamatelemzés, mind pedig az ábraanyag rendkívül sokszínűen mutatják be a Dunatáj sajátosságait. (Magyarország közigazgatási területbeosztását illetően a kötet „térképileg naprakész”, hiszen az 1946. év elejének az állapotát mutatja.)

A modern közlekedés (repülőgép) nem leértékelt, hanem fel a Dunatáj Európán belüli központi szerepét (4. ábra). A Budapest központtal megszerkesztett légi elérhetőségi térkép (ha elfogadjuk, hogy a térképi kivágat korrekt), akkor a háború utáni időszakra vonatkozóan új lehetőségekkel kecsegtetett.

A III. kötet a térség és országainak (Ausztria, Bulgária, Csehország (csehek és szlovákok), Szerbia és Horvátország, Lengyelország, Magyarország, Románia (erdélyi románok) valamint világtörténeti kitekintés, átfogó kronológiai tábláit közli. (Új jövevény az országkörben Lengyelország, melynek változásai szervesen összefüggtek a Dunatáj országainak folyamataival.

Elkészült a IV. kötet is, amint a III. kötet tartalomjegyzékében feltüntették. A kötet a térség diplomácia történetét, a dunai népek együttműködésének magyar és külföldi terveit, a művészeti törekvéseket, a társadalompolitikai fejlődést, a kulturális fejlődés kronológiáját, a szomszédos államok szellemi elitjének életrajzát dolgozta fel, valamint az összefogla-

ló bibliográfiát és a mutatókat tartalmazta. A kötet anyagi és politikai okoknál fogva már nem jelent meg.

4. ábra. A Dunatáj központi fekvése Európában, 1946

Figure 4. Central position of Danubelandscape in Europe, 1946

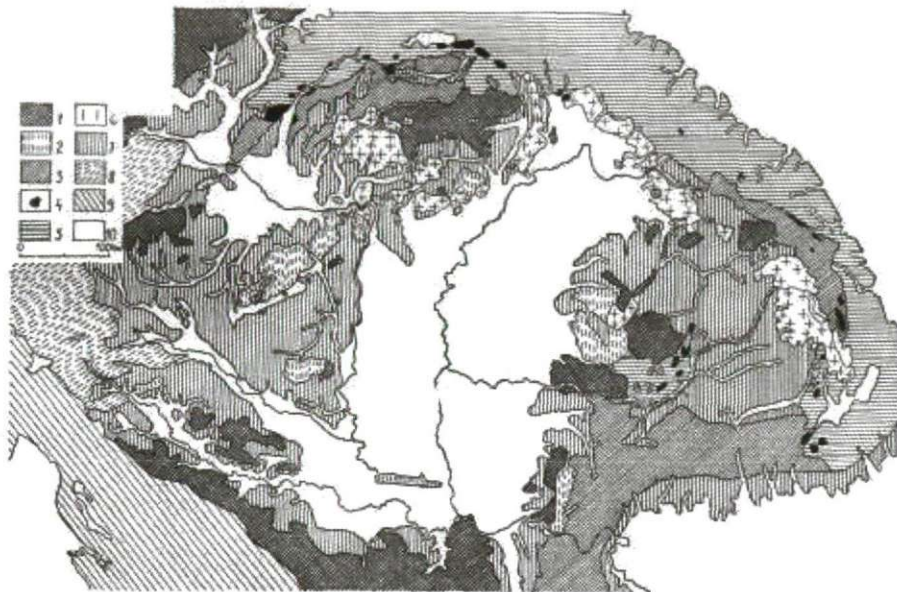

2.4. A Kárpát-medence

A Bulla Béla³⁴ és Mendöl Tibor³⁵ a későbbi trianoni Magyarországon születtek a századforduló után, így nem volt „közvetlen hazavesztési élményük”, csak a magyar társadalom többségéhez hasonlóan éltek meg a történelmi országterület nagyobb részének elvesztését) által írt „A Kárpát-medence földrajza” jelentős részben már elkészült a világháború befejezése előtt, hiszen már 1944-ben hirdették várható megjelenését. Ehhez képest a monográfia csak 1947-ben jelent meg, s ekkor a szerzők már magyarázkodásra kényszerültek, hogy miért nem Magyarország, avagy Közép-Európa földrajzát írják meg, hanem a Kárpát-medencéjét. Úgy vélik, hogy a Kárpát-medence (5. ábra) az a legkisebb földrajzi egység, melynek keretei között elemezni lehet a magyarság és a vele együtt élő, valamint szomszédos népek földrajzi problematikáját. (Részben a korábbi kutatások eredményeinek, részben

pedig a bizonytalanságoknak tudható be, hogy a kötet térképei eltérő területű Kárpát-medencét jelenítenek meg.)

5. ábra. A Kárpát-medence lehatárolása Bulla és Mendöl szerint, 1947-ben
Figure 5. Territory of the Carpathian Basin (after Bulla Béla and Mendöl Tibor, 1947)

Mind Bulla Béla, a természeti földrajzi részek szerzője, mind pedig Mendöl Tibor a társadalom és gazdaságföldrajzi részek elemzője úgy látta és úgy mutatta be, hogy a medencén belül – a magyarság történelmi szerepe miatt – a magyarság hivatott a leginkább az együttélés békés rendjének a szervezésére is.

A két geográfus egyetemi tanár megközelítése természetesen alapvetően és lényegileg földrajzi jellegű volt, de egyértelművé tették, hogy a térség folyamatait a jövőben nem csak, sőt talán nem is elsősorban, a földrajzi tényezők fogják befolyásolni.

3. Összegzés

A II. világháború utolsó időszakában, s közvetlenül utána, az államok, illetve a diplomaták alapvetően az új területi szerkezet (Európa két rendszerre való megosztása) kialakításával voltak elfoglalva. A béketárgyalásokra nagy mennyiségű „hivatalos” elemzés készült, köztük területi kérdéseket is érintve.

A magyar tudomány (földrajz, történelem, közgazdaságtan, szociológia, jog stb.) részben önállóan, részben kapcsolódva a magyar békeelőkészítés munkálataihoz, elsősorban a tudomány eszközeit használva tekinthette át a Közép-Duna medence, a Kárpát-medence, Közép-Európa és a Dunatáj térségének és államainak történelmi folyamatait, a két világháború közötti gazdasági tendenciáit, s a háború után közvetlenül kialakult alapvető jellemzőit. Nem nagy fejlesztés-politikai stratégiák, koncepciók stb. születtek, hanem egymás kölcsönös megismerését lehetővé tevő elemzések.

A tudomány képviselői nem számoltak azzal, hogy a korabeli Magyarország a vesztesek oldalán állt a háború befejezésekor, s azzal sem, hogy Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia már jelentős részben a „szocializmus útjára léptek” a kötet megjelenésekor, s Magyarország a többiekhez képest a Szovjetunió korabeli ítélete szerint „megkésve” haladt.

Ha a korszak meghatározó folyamatainak tartalmát vizsgáljuk, akkor a magyar tudomány képviselői által megfogalmazott együttélési, érték- és érdekközösségi keretek egyike sem volt „időszerűnek tekinthető”. Ennek ellenére az elvégzett munka nem volt sem felesleges, sem pedig érdektelen. A későbbiek során – időben differenciáltan – mindegyik területi formáció kérdésköre ismét felvetődött, s nem csak Magyarországon belül.

JEGYZETEK

1. Jócsik Lajos (1910–1980). Jócsik még Trianon előtt született (Érsekújvár) Magyarországon, majd 1920 után gyermekként csehszlovák állampolgár lett. Csehszlovákiában érettségizett, az ottani hadsereg sorkatonája volt, s csehszlovák állampolgárként végezte a jogi egyetemet Párizsban, majd tovább képezte magát Prágában, ahol jogi doktorátust szerzett. Jogi, politikai tanulmányain túl kiegészítette ismereteit közgazdasági tanulmányokkal. Nemzetközi kitekintéssel rendelkező magyar, csehszlovák, európai beágyazottsággal bíró baloldali politikus lett. 1938 őszén Érsekújvár visszakért Magyarországhoz, s Jócsik Lajos ismét magyar állampolgár lett. A Csehszlovákiában folytatott baloldali politikai tevékenysége miatt Magyarországon előbb rendőri felügyelet alá került, majd le is tartóztatták.
2. Jócsik Lajos (1944): A Közép-Dunamedence közgazdasága. Magyar Élet kiadása. Budapest.
3. Jócsik Lajos (1944): p. 6.
4. Jócsik Lajos (1944): p. 415.
5. Jócsik Lajos (1944): pp. 371–404.
6. Jócsik Lajos (1944): pp. 413–416.
7. Jócsik Lajos (1944): p. 415.
8. Jócsik Lajos (1944): p. 416.
9. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett „Középeurópa” vitán 1916-ban a kérdéskör minden történeti, gazdasági, társadalmi, politikai összefüggése felvetődött.
10. Halász Albert (1890–1945) eredetileg vegyészmérnök volt, de munkásságának döntő része gazdaságstatisztikai és kartográfiai jellegű.
11. Rónai András (1906–1991) kutatóként és egyetemi tanárként a világháború alatt nem vált a háborús propaganda résztvevőjévé. A háborús évek alatt elkészült munkái nem egyszerűen a „pillanatnak szóltak”, hanem hosszabb távon gondolkodott. Erdély helyzetét úgy tudta elemezni, hogy tovább tekintett az 1940-ben Magyarországhoz visszatért Észak-Erdélyen, de nem vált semmilyen politikai uszítás eszközévé. A nemzeti célok szolgálata mellett fontos volt számára saját személyiségének, autonómiájának a megőrzése.
12. Rónai András (szerk.) (1945/a): Közép-Európa atlasz. Államtudományi Intézet. Budapest–Balatonfüred.
13. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): A Dunatáj I. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest. p. IV.
14. Rónai András (1947): Területi problémák Közép-Európában. – Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve, 1947. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt, p. 69.
15. Radisics Elemér (1884–1972) eredeti képzettségét tekintve jogász, 1931–1940 között a Népszövetség genfi főtítkárságán a tájékoztatási osztály tagja volt, lényegében összekötő szerepet játszott a Népszövetség és a magyar kormány között. 1943-tól a Külügyminisztérium alkalmazottja volt. 1945–1947 között megtarthatta az állását a külügyminisztériumban, a levéltári és tudományos osztály munkatársaként tevékenykedett.
16. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I.–III.
17. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. p.1.)

18. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 1–90.
19. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 91–114.
20. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 115–157.
21. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 158–320.
22. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 321–330.
23. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 331–339.
24. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 340–386.
25. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 387–415.
26. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 416–424.
27. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 425–429.
28. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 430–460.
29. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 460–467.
30. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. p. 280.
31. Radisics Elemér (szerk.) (1946): A Dunatáj II. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest. p. 1.
32. Radisics Elemér (szerk.) (1946): II. p. 134.
33. Radisics Elemér (szerk.) (1946): II. pp. 142–196.
34. Bulla Béla (1906–1962) Keszthelyen született, geográfus képzésben részesült. 1940-ben kettéosztották Cholnoky Jenő budapesti tanszékét, ő lett a Természetföldrajzi Tanszék vezetője. Fiatal korától kezdve folyamatosan nyomon követte a politikai eseményeket, változásokat. Fiatalabb korában a politikai földrajz felé is nyitott volt.
35. Mendöl Tibor (1905–1966) Nagyszénáson született, 1940-ben a Társadalomföldrajzi Tanszék vezetője lett. A politikától mindenkor tudatosan távol tartotta magát. A német földrajztudomány eredményeit ismerő, de sok tekintetben franciás műveltségű és alapállású kutató volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baráth Tibor (1943): Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Nagy Jenő és fiai. Kolozsvár.
- Boldizsár Iván (1946): Megbűnhődte már e nép... (Röpirata magyar békéről és közös hazánkról a Dunavölgyéről.) Budapest.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi nyomda. Budapest.
- Jócsik Lajos (1944): A Közép-Dunamedence közigazdasága. Magyar Élet kiadása. Budapest.
- Radisics Eelemér (szerk.) (1946): A Dunatáj I. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest.
- Radisics Elemér (szerk.) (1946): A Dunatáj II. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest.
- Radisics Elemér (szerk.) (1946): A Dunatáj III. (A Dunatáj országainak története időrendi táblákban.) Főmunkatárs Kemény G. Gábor. Gergely R. R.-T. kiadása. Budapest.
- Rónai András (szerk.) (1945/a): Közép-Európa atlasz. Államtudományi Intézet. Budapest–Balatonfüred.
- Rónai András (1945/b): Hol van Közép-Európa. In: vitéz Temesy Győző. (szerk.) Földrajzi Zsebkönyv, 1945, pp. 171–185. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest.
- Rónai András (1947): Területi problémák Közép-Európában. – Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve, 1947. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt, pp. 65–85.